

ЛОКАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОДИЛЬНОГО ОБРЯДУ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Українські родильні обряди є важливою складовою народного світогляду, в якому тісно переплітаються найрізноманітніші традиції. Етнокультурні й етнорелігійні процеси на території Чернігівщини формувались під впливом низки чинників, які були зумовлені тривалим перебуванням регіону у складі Російської імперії та територіальною близькістю з білоруським та російськими народами. Для порубіжжя закономірним явищем є культурний вплив і взаємодія. Комплексне висвітлення етнокультурного розмаїття українсько-білоруського пограниччя, зокрема Чернігівського регіону досі відсутнє. Наприкінці XIX – початку XX ст. регіональні традиції родильної обрядовості, їх фольклорний супровід, побут селянської дитини висвітлювали О. Малинка, Х. Яцуржинський, М. Дерлиця [9; 11; 17]. Комплексне дослідження статусу української дитини було здійснено М. Грушевським [8]. Останніми десятиліттями в Україні суттєво зріс інтерес до дослідження сімейної обрядовості, зокрема і родильного обряду та його локальних варіацій. Вивченням питання займалися В. Борисенко, О. Боряк, І. Ігнатенко, І. Несен, Х. Ткач [1–6; 10, 13, 16]. Сучасні дослідники наголошують, що родинна обрядовість поліщуків є надзвичайно архаїчною [7; 16].

Низка вірувань і прикмет, пов'язаних з появою нового життя, мали сакральне та утилітарне призначення. Статус української сім'ї здавна визначався наявністю дітей, бо велика родина була запорукою добробуту і стабільності. У багатьох народів здавна сформувались уявлення про народження немовляти і необхідність його захисту в земних реаліях [2, с. 23]. Історично виробилися традиційні стандарти, що зобов'язують батьків любити, берегти і правильно виховувати дітей. Ставлення народу до дітонародження найкраще виражено у фольклорі. У численних піснях, приказках та прислів'ях говориться про великий дар природи для людини продовжувати і повторювати себе в дітях, про щастя материнства і батьківства. «Діти, – вважають українці, – то Божа роса» [9, с. 121]. Кожна сім'я повинна мати дітей. «Бездітна людина – що безплідне дерево». Український фольклор відображає схвальне ставлення народу до багатодітності: «У кого дочок сім, там доля всім», «Один син – не син, два сина – пів сина, три сина – ото тільки син» [15, с. 8]. На території Чернігівщини, кількість дітей у родині подекуди була більше десяти.

У народній культурі українців родильна обрядовість посідає ключове місце, бо відображає один із найголовніших етапів життя людини – її народження.

Реконструкція цього обряду дозволяє простежити етнокультурні процеси, які мали місце на порубіжних територіях [4, с. 59–60].

Родильна обрядовість, участь у якій приймали обмежене коло учасників (родичі, сусіди, здебільшого жінки), охоплювала період вагітності, пологи і післяпологовий цикл.

Комплекс звичаїв і пересторог у період вагітності передусім був пов'язаний зі збереженням здоров'я жінки та її майбутньої дитини. Зазвичай вагітна була оточена особливою пошаною і увагою з боку чоловіка та близьких родичів. На Чернігівщині жінка і її родина намагались приховувати «особливий» стан якомога довше, щоб «не зурочили і пологи пройшли легко» [16, с. 194].

Регламентация поведінки жінки при надії на території Полісся не вирізнялась унікальністю і мала загальноукраїнські тенденції. Вагітній не дозволяли гризти/жувати під час ходи («бо дитя кричатиме»), слід було обмежувати кількість спожитої їжі («бо дитя матиме надмірний апетит») [11, с. 255]. Категорично заборонялось красти, брехати, сваритись, тому що негативна поведінка могла відобразитись на характері дитини і її вдачі. Також не можна було бити, штурхати ногами тварин (кота, собаку, свиню), бо за народними віруваннями дитина могла народитись волохатою. Вагітна не мала морального права працювати (ткати, прядсти, вишивати) у п'ятницю та дні релігійних свят. Порушення заборони загрожувало каліцтвом новонародженому (могли «зашити рота, очі», «пришити якусь частину тіла»). Не дозволялось відвідувати похорон, бо у дитини буде «блідий» колір обличчя. Також вагітній не можна було дивитись на пожежу (вважалося, що могла злякатись і торкнутись свого тіла і у дитини на цьому ж місці буде родима пляма) [17, с. 75]. Але раціональне пояснення подібної поведінки передусім пов'язане з забезпеченням майбутньої матері від негативних емоцій. Подібні перестороги була поширені і на території сусідніх з Чернігівщиною білоруських земель.

Вагітній не дозволяли переступати через тварин, кінську упряж, пояси, гострі предмети, що ніби забезпечувало дитя від обвиття пуповиною. Категорично заборонялось вживати алкоголь, виконувати фізично важкі роботи, які могли спричинити викидень, підстригати волосся. Родина мала усіяко оберегати жінку, забезпечуючи спокійний перебіг вагітності. Бажано було уникати усього потворного і оточувати себе лише красивими людьми та витонченими речами, щоб дитина народилась гарною.

На території Чернігівщини також регламентувалась поведінка сторонніх людей по відношенню до майбутньої матері. Українці були переконані, що негоже відмовляти вагітній у проханнях (допомоги, речей, продуктів), бо вважали, що це дитина просить. Не задоволення прохань загрожувало втратами у господарстві («миші поїдять, переточать»).

Оточуючі всіяко оберегали вагітну від емоційних і фізичних перенавантажень, хоча в той же час жінка продовжувала виконувати всі звичні повсякденні роботи. Майже аналогічні перестороги і табу існували у наших

сусідів – білорусів. Особливо яскраво паралелі проявлялись у порубіжному регіоні. Лише семантика, аргументація наслідків порушення народного «кодексу» вагітною могли варіюватися.

Другим важливим етапом у родильній обрядовості були пологи. Акушерські функції виконувала баба-повитуха, але непоодинокими випадками на Чернігівщині були пологи без сторонньої допомоги із мінімальним втручанням старших, досвідчених жінок – матері або свекрухи. Народження дитини могло відбуватись як у домі породіллі, так і під час сезонних робіт – у полі [17, с. 75–76].

Баба-повитуха («бабка»), ідучи до породіллі, просила божого благословення, вбиралась у чистий одяг і брала з собою хліб, свічку і святу воду [12, с. 53].

Жінці, у якої починалися перейми, розв'язували всі вузлики, розплітали волосся, знімали намисто, у хаті відчиняли замки, розкривали скрині, що на думку українців мало полегшити перебіг пологів. Також часто вдавались і до магічних ритуалів.

Після народження немовляти, відрізали пуповину – у хлопчиків на сокирі, а у дівчат на гребені, що символізувало майбутні професійні якості. «Місце» (плаценту) найчастіше закопували у хаті [13, с. 39]. Якщо дитина народжувалась мертвою або помирала нехрещеною, на Чернігівщині зазвичай її ховали у саду.

Магічного значення набувала і перша купіль новонародженого. Вода – символ життя, очищення, здоров'я. Для обряду підігрівали воду, додавали запашних лікарських трав, молоко, гроші. На Чернігівщині до купелі хлопчика клали гілочку дуба – символ сили і мужності, барвінок («щоб довгий вік був»), а дівчаткам – калину, рум'янок як символ жіночої вроди. [2, с. 27]. Після купання дитя обсушували біля печі, що символізувало доручення нового члена родини до сімейного вогнища. Потім загортали немовля у пелюшки, зроблені з вживаної сорочки матері або батька, та клали до коляски («у люльку»), виготовлену з дерева чи лози. За церковними канонами ім'я новонародженій дитині обирали за датою народження і святцями (церковним календарем).

Невід'ємною частиною родильного обряду було відвідування породіллі – «провідування», «одвідки», «родини». На одвідки йшли лише жінки, які приносили з собою їжу (вареники, пироги, яечню, кисіль, кашу, налисники) та полотно на пелюшки. На Чернігівщині найпопулярнішими стравами для породіллі були кисіль і яйця [1, с. 73; 14, с. 62].

Наступним важливим етапом у житті новонародженого та його батьків були хрестини. Обряд відбувався у церкві, а після нього вдома влаштовувалась гостина. На Чернігівщині у куми зазвичай запрошували родичів (кума обиралась по лінії матері, а кум – по лінії батька дитини). Характерна риса регіону, що хрещеними батьками ставала одна пара кумів. Непоодинокі-

ми були випадки, коли обирали лише хрещену матір, а її чоловік виконував функцію кума. Крім того, одна пара кумів могла хрестити всіх дітей родини. Традиційно відмовлялись від кумівства не можна було («то гріх»). Крім того, за народними уявленнями вважалось, що незаміжня дівчина першим мала похрестити хлопчика, а парубок – дівчинку [14, с.63-64] На хрестини обов'язково несли готові страви і полотно. Хрещена мати приносила «крижмо» – шматок білого полотна або фабричної тканини, у яку загортали дитину в церкві, а хрещений батько купував хрестик.

Після повернення із церкви відбувалось урочисте святкування – хрестини. Всі запрошені гості несли подарунки дитині (полотно на пелюшки, сорочку) і породіллі (хліб, борошно, яйця, готові страви). Так, у Ніжинському районі жінки приносили гречані вареники з сиром, капустою або сушеними грушками і примовляли «Як вареник повний, щоб така була породілля: що вийшло з неї, то щоб заповнилось» або «На тобі паляницю та затули бочки, де були сини й дочки». На Чернігівщині намагались якнайкраще влаштувати святкування – варили борщ, готували м'ясні та рибні страви, млинці («налисники»), наостанок подавали кисіль [8, с. 65].

Майже на всій території Чернігівщини побутовували особливий обряд – «бабина каша», який був кульмінацією хрестин. Баба-повитуха (або жінка, яку запрошували бути («брали») бабою) готувала горщик з кашею – солодкою, крутою пшоняною чи гречаною, звареною на молоці, з вершковим маслом, медом. Наприкінці гостини горщик «продавали» та розбивали об край стола так, щоб каша не розсипалась. Всі присутні мали «обмінати» подарунки на часточку цієї каші.

По закінченню хрестин у Чернігівському регіоні відбувався сатиричний обряд, коли гості садили бабу у корито (віз, сані, борону) і везли («волочили») додому або до магазину. У прикордонних з Білоруссю районах Чернігівщини звичай мав назву: «гладить бабину дорогу», «рубить подарки», «делить бабін шолк» [5, с. 112].

До післяпологових належить обряд «зливки», який проходив у дуже вузькому колі і передбачав взаємодію між породіллею та бабою-повитухою. Жінка мала «змити», «злити» руки бабці, символічно очистивши її, і подарувати подарунки, віддячивши за нелегку роботу [1, с. 79; 3, с. 8–9; 12, с. 55].

На 40 день від народження для дитини і матері проводили обряд «вводін» до церкви. Для жінки це був акт остаточного очищення, а для новонародженого – прилучення до храму, адже хлопчика священик заносив до вівтаря, а дівчинку обносив навколо аналоя повз царські врата [13, с. 43].

На Чернігівщині після хрещення протягом року відбувався обряд «пирог», який символізував викуп дитини у хрещених батьків. Мати з дитиною відносила кумі і куму пироги, звідки і пішла назва звичаю, який зберігся і до наших днів. Якщо раніше обов'язково несли пироги, булку, полотно (тка-

нину), зараз все відбувається у дещо спрощеному вигляді – дарують одяг, випічку або обмежуються спільним застіллям.

Незважаючи на глобалізаційні, трансформаційні процеси, родильна обрядовість порубіжних територій містить глибокий культурний потенціал. Особливості формування українсько-білоруського пограниччя мали значний вплив на ідентифікацію та традиційну світоглядно-обрядову культуру населення Чернігівщини. Територіальна близькість з іншими народами зумовила етнокультурні нашарування у циклі родинних обрядів і потребує подальшого дослідження. Аналіз локальних відмінностей дозволяє розкрити розмаїття та взаємовплив народної культури сусідніх народів. Вивчення українсько-білоруського пограниччя як особливого простору, історія якого визначається спадкоємністю та неперервністю взаємозв'язку мешканців цих територій, нині набуває особливого значення.

Література

1. Борисенко, В. Обряди перших років життя людини / В. Борисенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. – Київ : Дуліби, 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 73–79.
2. Борисенко, В. Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття / В. Борисенко. – Київ : Видавництво ІМФЕ, 2016.
3. Боряк, О. Постать баби-повитухи крізь символіку обряду очищення: післяпологові «зливки» // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип. 22. – С. 5–11.
4. Боряк, О. Родинна обрядовість поліщуків (За матеріалами експедиційного дослідження) // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 59–64.
5. Боряк, О. Родинно-христинна обрядовість населення Гомельщини в записах білоруських фольклористів / О.А. Боряк // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 6. – С. 110–113.
6. Боряк, О. Українсько-білоруське пограниччя в полі соціогуманітарних досліджень / О.А. Боряк // Регіональна історія України. – 2016. – Вип. 10. – С. 115–126.
7. Гілевич, І. Польові дослідження традиційної сімейної обрядовості поліщуків (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) / І. Я. Гілевич // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 11. – С. 171–187.
8. Грушевський, М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – Київ [б. в.], 2006
9. Дерлиця, М. Селянські діти. Етнографічний нарис // М. Дерлиця / Етнографічний збірник НТШ. – Т. 5. – 1898. – С. 121–136.
10. Ігнатенко, І. Народні ембріологічні уявлення українців / І. Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. – Київ : Дуліби, 2008. – Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 3–12.
11. Малинка, О. Родыны и хрестыны (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда) / О. Малинка // Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – С. 254–286.
12. Мисюра, О. Олишівка у вінку століть: Красназнавче видання / О. О. Мисюра. – Чернігів : Чернігівська районна ЦБС, 2010.
13. Несен, І. Родильна обрядовість українців у контексті символіки прилучення новонародженого до традиційного соціуму (середина ХІХ – ХХ ст.) / І. Несен // Народна культура українців: життєвий цикл людини: Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 34–43.

14. Отрошко, Л. Порівняльний аналіз традиційних елементів української етнокультури в обряді хрещення на Козелеччині / Л. Отрошко // Народна творчість та етнологія. – 2017. – № 4. – С. 57–69.

15. Стельмахович, М. Г. Народне дитинознавство – Київ, 1991.

16. Ткач, Х. Традиційні родильні звичаї та обряди українського Полісся в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Х. Ткач // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 193–196.

17. Яцуржинский, Х. Поверья и обрядности родин и крестин / Х. П. Яцуржинский // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – С. 74–83.

Пономаревська О.І. (Чернігів)

ЦЕНТРИ НАРОДНОГО ІКОНОПИСУ ХІХ СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОМЕЖІВ'Я

Народний іконопис України та Білорусі – особливий феномен духовної культури народів, невід'ємна складова їхнього буття, символ національної ідентичності, своєрідності художнього мислення. Науковці, музейні працівники, колекціонери ХХ ст. здійснили “відкриття” значного духовного, етнологічного, культурологічного потенціалу народної ікони. Прагнення сучасних інтелектуальних еліт досягнути “культурний світ, який ми втратили” [2, с. 5), світоглядні настанови та цінності свої предків, подібне зусиллям європейських культурних діячів першої половини ХІХ ст. зрозуміти історію, міфологію, фольклор власного народу. У цьому процесі визначення кодів національної культури українська та білоруська народна ікона не раз ставала об'єктом наукових розвідок.

Спільність стилістичних рис, колористики, типажу ликів, орнаментального обрамлення народних ікон Брянщини, Гомельщини, Чернігівщини надихає науковців продовжувати розвідки у цьому напрямі. Вірогідно, причинами поширення та значного розвитку іконописного промислу ХІХ ст. в регіоні могли стати такі чинники як: значна віддаленість регіону від інших іконописних центрів, що спричинило попит місцевого населення на продукцію майстрів, міграція іконописців (заробітчанство або так званий «отхожий промысел»), розвиненість ярмаркових торгів, паломництво до святих місць та чудотворних ікон, діяльність монастирів. Крім того, одним із факторів піднесення народного іконопису постав опір місцевих майстрів насильницькому запровадженню класицистичних взірців у іконописі, будівництві, іконостасах тощо урядом Російської імперії. Цей процес, ініційований царем Олександром І, що продовжував проект “єдинообразия” в церковному та духовному житті підданих імперії, мав уніфікувати національні особливості іконотворчості, нівелювати традиції вироблені народним мистецтвом протягом віків. Відтак цехові та позацехові майстри з демократичних верств виконували у цей час складну функцію – збереження специфічних рис та надбань народного іконопису.